

Paweł Nieczuja-Ostrowski*

Demokratyzacja w Armenii w kontekście wyborów parlamentarnych i prezydenckich

Wolne wybory przywódców uznaje się za istotę demokracji¹. Przy ich rozpoznaniu w konkretnym państwie można podjąć próbę oceny kondycji demokracji czy stopnia demokratyzacji. Samuel Huntington wskazuje, iż współczesne systemy polityczne można określić jako demokracje „w takim stopniu, w jakim ich najsilniejsi decydenci życia zbiorowego wybierani są w równych, uczciwych i okresowych wyborach, w trakcie których kandydaci swobodnie konkurują o głosy i w których praktycznie ma prawo uczestniczyć cała dorosła ludność”². Celem niniejszego artykułu jest próba określenia stopnia demokratyzacji w Armenii poprzez rozpoznanie rzeczywistości wyborczej od rozpoczęcia transformacji ustrojowej na początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku.

Armenia jest jednym z państw, które na początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku, wobec erozji dotychczasowego ładu politycznego i struktur Związku Radzieckiego, weszły na drogę budownictwa nowej rzeczywistości ustrojowej. Dokonywało się ono w trudnych warunkach politycznych i gospodarczych.

Armenia pozostawała częścią ZSRR prawie 70 lat³. Od 1936 roku weszła w jego skład jako odrębna republika związkowa – Armeńska Socjalistyczna Republika Radziecka. Znaczna część terytoriów zamieszkałych przez Ormian znalazła się w granicach innych republik, zwłaszcza Azerbejdżańskiej SRR i Gruzińskiej SRR. W 1959 roku 38 procent Ormian na terenie ZSRR mieszkało poza granicami swojej republiki. Najwięcej, 484 tysiące, zamieszkiwało w Azerbejdżańskiej SRR. Stanowili oni 9,4 procent ludności kraju. Około 25 procent skupiało się

* Dr Paweł Nieczuja-Ostrowski, Gdańska Wyższa Szkoła Humanistyczna.

¹ S. Huntington, *Trzecia fala demokratyzacji*, przeł. A. Dziurdzik, PWN, Warszawa 1995, ss. 16–20, 179; G. Sartori, *Teoria demokracji*, PWN, Warszawa 1998, ss. 115–116, 118; G. Kruszeń, *Standardy prawne wolnych wyborów parlamentarnych*, Temida 2, Białystok 2007, s. 14.

² S. Huntington, dz. cyt., s. 17.

³ 30 stycznia 1922 roku oficjalnie przestała istnieć pierwsza niepodległa Republika Armenii, a jej terytorium, jako Armeńską Socjalistyczną Republikę radziecką, włączono w struktury Rosji Radzieckiej.

w Górskim Karabachu⁴, gdzie stanowili 85 procent mieszkańców. Ludność aglomeracji Baku tworzyli w 16 procentach Ormianie. Według spisu powszechnego w 1989 roku na terytorium Azerbejdżanu zamieszkiwało około 390 tysięcy Ormian, co stanowiło 5,6 procent ludności kraju⁵.

W latach osiemdziesiątych XX wieku ujawniły się dążenia czynników oficjalnych Armeńskiej SRR do przyłączenia do republiki Autonomicznego Okręgu Górskiego Karabachu (AOGK) należącego do Azerbejdżańskiej SRR. W wyniku wzrastających na tym tle nastrojów antyormiańskich w Azerbejdżanie doszło w dniach 27–29 lutego 1988 roku do prześladowania Ormian w Sumgaicie⁶. Te i kolejne wystąpienia przeciwko ludności ormiańskiej oraz reakcje z jej strony, w tym oficjalne proklamowanie 12 lipca 1988 roku secesji przez Górski Karabach, doprowadziły do eskalacji konfliktu, który przekształcił się w otwartą wojnę domową, a następnie w wojnę pomiędzy obiema republikami⁷.

Kwestia Karabachu stała się ważkim czynnikiem kształtującym politykę Armenii, zarówno zewnętrzną, jak i wewnętrzną. W 1988 roku na fali demonstracji i protestów podejmowanych w celu ochrony konstytucyjnych praw Ormian w Górskim Karabachu wyłonił się Komitet Karabach (*Arcachjan Szarżman*). W ciągu kilku miesięcy stał się w Armeńskiej SRR potężną siłą polityczną mającą poparcie ogółu społeczeństwa. Czynniki oficjalne ZSRR podjęły próby sparaliżowania działania władz Górskiego Karabachu oraz Komitetu Karabach. W grudniu 1988 roku, wykorzystując trudną sytuację w Armenii spowodowaną tragicznym trzęsieniem ziemi, które spustoszyło północną część republiki i pochłonęło około 25 tysięcy ofiar, wojskowy komendant Erywania aresztował 12 przywódców Komitetu Karabach, między innymi Lewona Ter-Petrosjana (ur. 1945) i Wazgena Manukiana (ur. 1946). Zostali oni natychmiast przewiezieni do moskiewskiego więzienia, gdzie bez rozprawy przetrzymywani byli przez pół roku. W maju 1989 roku pod wpływem nacisków opinii publicznej zostali zwolnieni i w atmosferze tryumfu powrócili do kraju. Komitet Karabach przekształcono w Ormiański Ruch

⁴ *Lernajin Gharabagh* – Górski (Górny) Karabach – górzysta część historycznej ormiańskiej krainy, Arcachu; później chanatu karabachskiego.

⁵ W Gruzińskiej SRR mieszkało 452 tysiące Ormian, to jest 9,7 procent mieszkańców. W Abchaskiej ASRR stanowili oni 16 procent mieszkańców. Także 17 procent mieszkańców stolicy Gruzji Tbilisi było Ormianami. Według spisu powszechnego w 2002 roku w Gruzji mieszkało około 249 tysięcy ludności narodowości ormiańskiej. A. Maryański, *Związek Radziecki. Zarys geografii ekonomicznej regionów*, PWE, Warszawa 1979, wyd. II zaktualizowane, ss. 60, 367, 369–370, 377, 379–380; The State Statistical Committee of Azerbaijan Republic, www.azstat.org (stan na dzień 25.08.2010 r.); National Statistics Office of Georgia, ww.geostat.ge (stan na dzień 25.08.2010 r.).

⁶ *Co wydarzyło się w Armenii? Wybór z ormiańskiej publikacji niezależnej. Zeszyt 2.*, Warszawa 1989, s. 7–49; T. Świętochowski, *Azerbejdżan*, Wydawnictwo TRIO, Warszawa 2006, s. 163.

⁷ J. Bańbor, J. Berny, D. Kuziel, *Konflikty na Kaukazie*, DSW MON, Warszawa 1997, s. 65–79; T. Świętochowski, dz. cyt., s. 163–171.

Ogólnonarodowy (ORO) (*Hajoc Hamazgajin Szarżum*), na czele którego stanął Lewon Ter-Petrosjan⁸.

Pomimo sprzeciwu władz ZSRR 1 grudnia 1989 roku parlamenty Armenijskiej SRR oraz AOGK w porozumieniu ogłosiły ponowne zjednoczenie Armenii i Górskiego Karabachu. W maju i czerwcu 1990 roku wybory do Rady Najwyższej Armenijskiej SRR zakończyły się klęską rządzącej dotychczas Komunistycznej Partii Armenii (KPA)⁹. Największą partią w Radzie został ORO, zdobywając około 35 procent poparcia¹⁰. 4 sierpnia przewodniczącym Rady Najwyższej został Lewon Ter-Petrosjan, pokonując ubiegającego się o to stanowisko pierwszego sekretarza Komitetu Centralnego KPA Władimira Mowsisjana.

W 1991 roku rozpoczęto budowanie nowego ładu ustrojowego. W kwietniu znacjonalizowano majątek partii komunistycznej. Ważnym wydarzeniem było przystąpienie do Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych, przyjmując go jako prawo krajowe i zastępując wszystkie istniejące przepisy ustawowe w sprawach przez niego regulowanych. W tym też roku przyjęto między innymi ustawę o wolności sumienia i organizacji religijnych¹¹. 21 września 1991 roku społeczeństwo opowiedziało się w referendum za niepodległością i oddzieleniem od ZSRR¹², 23 września zaś Rada Najwyższa oficjalnie ogłosiła suwerenność i utworzenie Republiki Armenii. 16 października 1991 roku odbyły się powszechne wybory prezydenckie, w których zwyciężył Lewon Ter-Petrosjan, zdobywając 83,4 procent głosów¹³.

Odtwarzając niepodległą państwowość, nawiązywano do tradycji Pierwszej Republiki (z lat 1918–1920), aczkolwiek wiele regulacji prawnych, jak sama konstytucja (z 1978 roku), pozostało jeszcze z czasów radzieckich. Organy władzy ustawodawczej stanowiły ciągłość instytucjonalną z okresu radzieckiego. Jednoizbowy parlament (Rada Najwyższa) składał się z 260 członków wybieranych na okres 5 lat¹⁴. Wobec braku konstytucji parlament wydał przepisy regulujące stosunki i uprawnienia rządu. Tworzyli go premier i Rada Ministrów wybierani z parlamentu. Jeszcze w 1990 roku powołano Komisję Konstytucyjną Parlamentu, prace nad nową ustawą zasadniczą rozpoczęły się jednak w październiku

⁸ T. Marciniak, P. Nieczuja-Ostrowski, *Położenie międzynarodowe Armenii: uwarunkowania i perspektywy*, [w:] *Region Kaukazu w stosunkach międzynarodowych*, pod red. K. Iwańczuka i T. Kapuśniaka, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2008, s. 73–74.

⁹ Wybory odbywały się w systemie większościowym w dwóch etapach w dniu 20 maja i 3 czerwca.

¹⁰ E. Herzig, *History*, [w:] *Eastern Europe and the Commonwealth of Independent States 1999*, Europa Publications Limited, London 1998, s. 135.

¹¹ *Laws on religion and the state in post-communist Europe*, ed. W. Cole Durham Jr., S. Ferrari, Leuven 2004, s. 33–41.

¹² W referendum udział wzięło 94,4 procent uprawnionych, z czego 99,3 procent opowiedziało się za niepodległością.

¹³ Levon Ter-Petrosian – biografia, Levon Ter-Petrosian for President, strona internetowa, www.levonpresident.am (stan na dzień 12.08.2010 r.).

¹⁴ *History of Armenian Parliaments*, National Assembly of the Republic of Armenia – strona oficjalna, www.parliament.am (stan na dzień 10.08.2010 r.).

1992 roku, po przedstawieniu projektu konstytucji przez prezydenta i deputowanych ORO. Pomimo zgłoszenia w styczniu 1994 roku alternatywnego projektu przez kluby opozycyjne, proces tworzenia konstytucji pozostawał zdominowany przez stronę prezydencką. Jej projekt został zatwierdzony przez parlament dopiero w maju 1995 roku¹⁵.

Kształtowanie się nowych demokratycznych struktur władzy i ustawy zasadniczej dokonywało się w bardzo trudnych warunkach wewnętrznych i zewnętrznych. W wyniku toczonych w latach 1990–1994 wojny armeńsko-azerbejdżańskiej o Górski Karabach przestał istnieć dotychczasowy system ekonomiczny, działający na zasadach współzależności i kooperacji ekonomicznej radzieckich republik. Większość państwowych przedsiębiorstw przestała funkcjonować albo w wyniku braku surowców do produkcji, albo utraty rynków zbytu¹⁶. Równocześnie militarne sukcesy Ormian oraz starcia na pograniczu armeńsko-nachiczewańskim wywołały w 1992 roku polityczne i ekonomiczne sankcje ze strony Turcji, w tym zamknięcie granicy. W kraju zaczęło brakować żywności, gazu i paliw, pojawił się niedobór wody. Rząd wprowadził racjonowanie żywności oraz reglamentację dostaw prądu. W grudniu 1992 roku Ter-Petrosjan ogłosił w państwie stan wyjątkowy. Staranie, by złagodzić naciski międzynarodowe, sprawiło, że nie uznano proklamowanej 10 grudnia 1991 roku niepodległej Republiki Górskiego Karabachu¹⁷. Równocześnie w wyniku trwającej w Gruzji wojny domowej ujawniły się trudności w dostarczaniu poprzez ten kraj pomocy i zaopatrzenia¹⁸.

¹⁵ *Armenia. A Country Study*, Federal Research Division, Kessinger Publishing, 2004, s. 136–137; *Encyclopedia of World Constitutions*, ed. Gerhard Robbers, Infobase Publishing, New York 2007, s. 43.

¹⁶ W ramach ZSRR poprzez Azerbejdżan docierało do Armenii 85 procent surowców, przede wszystkim paliw; pozostałe 15 procent przez Gruzję. Wstrzymane dostawy elektryczności, gazu i ropy unieruchomiły 80 procent armeńskiego przemysłu. Udział handlu wewnątrz ZSRR w PKB wynosił w 1990 roku 21 procent. W 1992 roku średnia pensja była równa wartości 50 USD. Produkt narodowy brutto na jedną osobę w 1990 roku wynosił 1200 USD, w 1994 roku spadł do poziomu 680 USD; do 1998 roku nie osiągnął on poziomu sprzed wojny z Azerbejdżanem. Inflacja w 1993 roku wyniosła 10 896 procent. *Leksykon państw świata '94/95*, Wydawnictwo Kronika, Warszawa 1994, s. 45; *Encyklopedia geograficzna świata. Azja*, Wydawnictwo OPRES, Kraków 1998, t. VI, s. 214; S. Fischer, R. Sahay, *Gospodarki transformacji po dziesięciu latach*, [w:] *Po dziesięciu latach – transformacja i rozwój w krajach postkomunistycznych*, pod red. J. Nenemana, Centrum Analiz Społeczno-Ekonomicznych, Warszawa 2000, ss. 28, 36, 47.

¹⁷ Orm. *Lernajin Gharabaghi Hanrapetutjun*.

¹⁸ W wyniku sabotażu zostały przerwane połączenia kolejowe z czarnomorskimi portami w Poti i Batumi; gazociąg z Rosji prowadzący przez Gruzję został uszkodzony przez terrorystów. W listopadzie 1993 roku dostawy prądu dla mieszkańców zostały ograniczone do jednej godziny w ciągu doby. Armenia nie mogła być zaopatrywana również przez granicę z Iranem, gdyż przejście graniczne na rzece Araks nie było dostosowane dla ciężkiego transportu. Zaopatrzenie i pomoc humanitarna musiały odbywać się drogą lotniczą. W. Jagielski, *Stan absolutnie wyjątkowy*, „Gazeta Wyborcza” z dn. 31.03.1992 r., s. 8; *Lenin zamiast ropy*, „Gazeta Wyborcza” z dn. 29.01.1993 r., s. 8; W. Dudkiewicz, *Zapomniany kraj*, „Gazeta Wyborcza” z dn. 12.02.1993 r., s. 9; *Eduard zwycięzca*, „Gazeta

Do załagodzenia konfliktu doszło dopiero 30 sierpnia 1994 roku podpisaniem układu pokojowego prezydentów Armenii i Azerbejdżanu, Lewona Ter-Petrosjana i Gajdara Alijewa. W latach 1988–1994 w wyniku działań wojennych w Górskim Karabachu zginęło, według różnych szacunków, od 16 tysięcy do 30 tysięcy osób¹⁹.

W konsekwencji konfliktu w kaukaskim układzie geopolitycznym w latach dziewięćdziesiątych XX wieku Armenia była państwem politycznie wyalienowanym. Granice z Turcją i Azerbejdżanem pozostają od 1992 roku zamknięte (łącznie stanowią one około 84 procent całej długości granic Armenii). Relacje z Gruzją pomimo braku napięć, nie układały się dobrze z powodu wzajemnych roszczeń terytorialnych²⁰. Południowy sąsiad, muzułmański Iran, w konflikcie opowiedział się po stronie Azerbejdżanu. Ze względu na realia geopolityczne, między innymi w związku z prozachodnim zwrotem w polityce Azerbejdżanu, w polityce międzynarodowej nawiązała Armenia ścisłą współpracę z Rosją. Dostawy rosyjskiego uzbrojenia pozwoliły pokonać w Karabachu przeważające siły azerbejdżańskie. 21 grudnia 1991 roku Armenia weszła na prawach członka-założyciela do Wspólnoty Niepodległych Państw²¹. 15 maja 1992 roku w Taszkencie pomiędzy Armenią, Kazachstanem, Kirgizją, Rosją, Tadżykistanem i Uzbekistanem został podpisany Układ o bezpieczeństwie zbiorowym WNP. Rosję postrzega się jako gwaranta zachowania politycznego status quo w kwestii karabaskiej. Utrzymuje ona na terytorium Armenii (w Giumri) dużą bazę wojskową, co stwarza swoiste poczucie bezpieczeństwa terytorialnego; jest głównym dostawcą uzbrojenia dla armeńskich sił zbrojnych. Jest ona też największym dostawcą surowców energetycznych i partnerem gospodarczym Armenii²².

W tym okresie Armenia stała się uczestnikiem ważnych organizacji międzynarodowych. W lutym 1992 roku przystąpiła do Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie. 2 marca 1992 roku została członkiem ONZ. W październiku 1994 roku Armenia została przyjęta do programu Partnerstwa dla Pokoju NATO.

Wyborcza” z dn. 21.10.1993 r., s. 1; G. Górny, *Erewan – miasto w ciemnościach*, „Rzeczpospolita” z dn. 6.10.1994 r., s. 26; *Leksykon państw świata '94/95...*, dz. cyt., s. 45–47; J. Butejkis, *Reformy mimo blokady*, „Rzeczpospolita” z dn. 14.05.1996 r., s. 7; J. Wróbel, *Górny Karabach*, [w:] *Konflikty zbrojne na obszarze postradzieckim. Stan obecny. Perspektywy uregulowania. Konsekwencje*, Ośrodek Studiów Wschodnich, czerwiec 2003, uxa.osw.waw.pl (stan na dzień 9.09.2003 r.).

¹⁹ *Leksykon państw świata '94/95...*, dz. cyt., s. 45; R. Panossian, *The Irony of Nagorno-Karabakh: Formal Institutions versus Informal Politics*, [w:] *Ethnicity and territory in the former Soviet Union: regions in conflict*, ed. J. Hughes and G. Sasse, Routledge Ed., London 2002, s. 146.

²⁰ O region Lorii na terenie Armenii oraz o Dżawachetię na terenie Gruzji.

²¹ Wraz z Azerbejdżanem, Kazachstanem, Kirgistanem, Mołdawią, Tadżykistanem, Turkmenistanem i Uzbekistanem.

²² W 2006 roku Rosja miała 12,3 procent udziału w eksporcie Armenii, co stawiało ją na 3. miejscu, w imporcie zaś 13,9 procent, to jest 1. miejsce. *Statistical Yearbook of Armenia, 2007*, National Statistical Service of the Republic of Armenia, www.armstat.am (stan na dzień 22.06.2008 r.).

Równocześnie ujawnił się wzrost napięcia w polityce wewnętrznej spowodowany rosnącym niezadowoleniem wobec władzy. W 1994 roku pozycja prezydenta zaczęła słabnąć, wewnątrz ORO nastąpił rozłam, a dawni współpracownicy Ter-Petrosjana – Dawid Wardanian, Wazgen Manukian i Arsak Sadojan – założyli opozycyjny Związek Narodowo Demokratyczny (ZND) (*Azgajin Žoghowyrdawarakan Miutjun*). W lipcu 1994 roku w centrum Erywania opozycja zorganizowała demonstrację, w których uczestniczyło około 50 tysięcy osób, domagając się ustąpienia rządu i prezydenta. Wskazywano, że w kraju funkcjonuje kontrolujący politykę i gospodarkę dyktatorski triumwirat: prezydent Lewon Ter-Petrosjan, minister spraw wewnętrznych Wano Siradeghian (ur. 1946) oraz przewodniczący parlamentu Babken Ararkcjan (ur. 1944). Zarzucano im przede wszystkim łamanie prawa i zmierzanie do dyktatury. Oskarżano też o morderstwa polityczne, które od 1991 roku wstrząsały opinią publiczną. W okresie tym zabito między innymi 5 deputowanych i mera Erywania Ambarcuma Galstiana²³.

Pomimo trudnej sytuacji wewnętrznej kontynuowano proces transformacji ustrojowej państwa. Ważnym krokiem na drodze demokratyzacji było przyjęcie nowej konstytucji. Odbyło się ono 5 lipca 1995 roku przez referendum. Uczestniczyło w nim 55,6 procent uprawnionych, z czego 68 procent opowiedziało się za przyjęciem nowej konstytucji²⁴.

Jej regulacje czyniły Armenię republiką z silną władzą prezydencką. Chociaż uwzględniono w zapisach zasady podziału władzy, to w rzeczywistości przyznano prezydentowi znaczący wpływ na działania władzy ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej. Prezydent uzyskał prawo mianowania premiera i członków gabinetu, prokuratora generalnego i naczelnego wodza sił zbrojnych, jak też rozwiązania parlamentu i ogłaszania przedterminowych wyborów. Ponadto w jego gestii pozostawiono decydujący głos w kwestiach związanych z polityką zagraniczną, bezpieczeństwem państwa czy przeprowadzaniem reform gospodarczych²⁵. Prezydent miał być wybierany w wyborach powszechnych na 5 lat.

Parlament pozostał jednoizbowy i uzyskał nazwę Zgromadzenie Narodowe (*Azgajin žoghow*). Jego kadencję skrócono do 4 lat. Zapisy konstytucji określiły liczbę deputowanych na 131. O mandat deputowanego mogły się ubiegać osoby będące obywatelami Armenii lub zamieszkujące w Republice od 5 lat, które osiągnęły wiek 25 lat²⁶. Czynne prawo wyborcze przysługiwało obywatelom

²³ Por. G. Górny, *Nie o taką Armenię walczyliśmy*, „Rzeczpospolita” z dn. 9.01.1995 r., s. 24; *Eastern Europe and the Commonwealth of Independent States 1999*, Europa Publications Limited, Fourth Edition, London 1998, s. 133.

²⁴ „Elections Today. News from the International Foundation for Election Systems”, October 1995, Vol. 5, No. 3, published by the International Foundation for Election Systems, s. 28.

²⁵ Podobnie jak w Gruzji i Azerbejdżanie, gdzie prezydent ma najsilniejszą pozycję. Konstytucja Republiki Armenii z 5 lipca 1995 roku, rozdział 3, art. 55.

²⁶ Tamże, rozdział 4, art. 63 i 64.

Armenii, którzy ukończyli 18 lat. Osoby skazane za przestępstwo i odbywające karę pozbawiono prawa wyborczego²⁷.

Wraz z referendum odbyły się także pierwsze od uzyskania niepodległości wielopartyjne wybory do parlamentu. Przeprowadzono je według ordynacji wyborczej zmienionej w styczniu 1995 roku. Między innymi zmniejszyła ona liczbę deputowanych do 190, w tym 150 wybieranych według formuły większościowej oraz 40 według proporcjonalnej.

29 lipca odbyła się druga tura głosowania w 23 okręgach, gdzie wymagana większość nie została osiągnięta.

Frekwencja 5 lipca wyniosła 55,6 procent. W wyborach startowali kandydaci 18 partii. Tylko z 13 uzyskali mandaty. W wyborach proporcjonalnych partie musiały przekroczyć próg 5 procent²⁸. Udało się tylko pięciu ugrupowaniom, to jest wyborczemu blokowi Republika oraz partiom: Szamiram, Komunistyczna Partia Armenii (nowa), Związek Narodowo-Demokratyczny, Zjednoczenie na rzecz Narodowego Samostanowienia (ZNS) (*Azgajin Inknoroszum Miaworum*). Zwycięstwo odniósł proprezydencki blok Republika, który tworzyło 6 partii, między innymi ORO. Uzyskał on 119 mandatów (20 w wyborach proporcjonalnych i 99 w większościowych). Drugą liczbę mandatów, to jest 8, uzyskała Szamiram (Partia Kobiet). Ponadto 7 mandatów zdobyła KPA (6 w proporcjonalnych i 1 w większościowych), 5 ZND (odpowiednio 3 i 2), 3 ZNS (tylko w proporcjonalnych), poza tym po 1 mandacie w wyborach większościowych uzyskały 3 inne partie, w tym Partia Liberalno-Demokratyczna Armenii (PLDA) (*Hajastani Ramkawar Azatakan Kusakcutjun*). Aż 45 mandatów zdobyli kandydaci niezależni²⁹.

Wielu międzynarodowych obserwatorów OBWE oraz Rady Europy podało w wątpliwość uczciwość wyborów, przede wszystkim wskazując arbitralność interpretacji prawa wyborczego przez Centralną Komisję Wyborczą, wadliwe rejestry kandydatów opozycyjnych partii, a zwłaszcza pozbawienie możliwości wzięcia udziału w wyborach ważnej partii opozycyjnej. W styczniu 1995 roku prezydent Lewon Ter-Petrosjan pod zarzutem nielegalnej działalności zakazał na okres 6 miesięcy działalności Ormiańskiego Zjednoczenia Rewolucyjnego (*Haj Heghapochakan Dasznakcutjun*), tak zwanych Dasznaków, partii istniejącej od przeszło stu lat. Zakaz ten kończył się tydzień po lipcowych wyborach³⁰.

²⁷ Tamże, rozdział 2, art. 27.

²⁸ *History of Armenian Parliaments*, National Assembly of the Republic of Armenia – strona oficjalna, www.parliament.am (stan na dzień 10.08.2010 r.).

²⁹ „Elections Today. News from the International Foundation for Election Systems”, October 1995, Vol. 5, No. 3, published by the International Foundation for Election Systems (IFES), s. 28–29; ARMENIA Parliamentary Chamber: Azgayin Joghov ELECTIONS HELD IN 1995, Inter-Parliamentary Union – serwis internetowy, http://www.ipu.org/parline-e/reports/arc/2013_95.htm (stan na dzień 17.08.2010 r.).

³⁰ Ormiańskie Zjednoczenie Rewolucyjne (popularnie nazywane Dasznakami) założone w 1990 roku, po okresie władzy radzieckiej, kiedy to jego działalność była zakazana, w 1991 roku zostało

Od 1995 roku nasiliły się opinie krytyczne wobec rządów Ter-Petrosjana zarówno ze strony krajowej opozycji, jak i społeczności międzynarodowej, które zarzucały mu dążenia ku władzy autorytarnej. Zaniepokojenie naruszeniami praw człowieka i swobód obywatelskich wyrażały zarówno międzynarodowe organizacje praw człowieka, jak i Departament Stanu USA.

22 sierpnia 1996 roku odbyły się drugie wybory prezydenta Republiki Armenii. Startowało 4 kandydatów: Lewon Ter-Petrosjan, Wazgen Manukian, Sergej Badalian i Aszot Manuczarian, faktycznie jednak głównymi konkurentami byli dotychczasowy prezydent Ter-Petrosjan oraz były premier Wazgen Manukian, będący kandydatem opozycji. Do urn poszło 60,3 procent uprawnionych. Lewon Ter-Petrosjan uzyskał 51,34 procent głosów, Wazgen Manukian 40,97 procent, pozostali zaś kandydaci łącznie mniej niż 7 procent (Badalian 6,3 procent, Manuczarian 0,6 procent)³¹.

Przebieg wyborów, podobnie jak poprzednio parlamentarnych, wzbudził kontrowersje zarówno opozycji, jak i obserwatorów OBWE. Zauważono między innymi znaczne rozbieżności (około 22 tysięcy) między liczbą wyborców, którzy podpisali i otrzymali karty wyborcze, a liczbą kart policzonych w urnach i zarejestrowanych w oficjalnych protokołach. Wskazywano też na obecność w lokalach wyborczych osób niepowołanych, wywieranie presji na żołnierzy pełniących służbę, by głosowali na konkretnego kandydata, „partyzancki” charakter lokali wyborczych³². Według opozycji Lewon Ter-Petrosjan wygrał wyłącznie dzięki licznym „nieprawidłowościom” wyborczym. W konsekwencji wielotysięczne demonstracje przeciwników prezydenta przez kilkanaście dni paraliżowały Erywań. Pod parlamentem doszło do starć pomiędzy demonstrantami a siłami porządkowymi, wyprowadzonymi na ulice na rozkaz Ter-Petrosjana. Zamieszki objęły też gmach parlamentu, gdzie wdarła się grupa demonstrantów. Informowano o 59 osobach rannych³³.

W okresie tym ujawniły się przemiany w układzie sił na armeńskiej scenie politycznej. Zwycięska wojna sił Republiki Górskiego Karabachu (RGK) (utrzymanie suwerenności oraz zajęcie sporych części Azerbejdżanu, a przede wszystkim korytarza łączącego z Armenią) przyniosła gwałtowny wzrost znaczenia karabaskich elit politycznych w Armenii. W marcu 1997 roku prezydent Lewon Ter-Petrosjan desygnował na premiera Armenii Roberta Koczariana, prezyden-

ponownie zalegalizowane. We wrześniu 1992 roku Dasznacy zostali rozwiązani, ale już w 1992 roku ponownie dopuszczeni do sceny politycznej. S. R. Lansell, *The Armenian Parliamentary Elections*, „Elections Today. News from the International Foundation for Election Systems”, October 1995, Vol. 5, No. 3, published by the IFES, s. 24; T. Marciniak, P. Nieczuja-Ostrowski, dz. cyt., s. 74.

³¹ „Elections Today. News from the International Foundation for Election Systems”, Fall 1996, Vol. 6, No. 3, published by the IFES, s. 26.

³² *Final report on the presidential election in Armenia, 22 September 1996*, Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR), 1996, s. 1–14

³³ M. Tryc-Ostrowska, *Parlament bez opozycji*, „Rzeczpospolita” z dn. 28.09.1996 r., s. 28.

ta RGK, bohatera zwycięskiej wojny karabaskiej³⁴. Jego miejsce na stanowisku prezydenta RGK zajął Arkadi Ghukasjan, wcześniej Minister Spraw Zagranicznych RGK. Jednakże już w drugiej połowie 1997 roku ujawnił się konflikt na tle problemu karabaskiego pomiędzy prezydentem a jego administracją³⁵. Wobec utraty poparcia premiera i ministrów najważniejszych resortów, to jest ministra obrony Wazgena Sargsjana oraz ministra spraw wewnętrznych i bezpieczeństwa narodowego Serża Sargsjana, jak też znacznej części deputowanych, Lewon Ter-Petrosjan w lutym 1998 roku podał się do dymisji.

Przedterminowe wybory zaplanowano w krótkim odstępie czasu, na 16 marca 1998 roku. 1 marca, po przedstawieniu wymaganych 25 tysięcy podpisów poparcia, Centralna Komisja Wyborcza zarejestrowała 12 kandydatów³⁶. Głównymi konkurentami do fotela prezydenckiego byli premier Robert Koczarian (jako kandydat niezależny) oraz Karen Demirczian (kandydat Inicjatywy Obywatelskiej)³⁷. Wybory nie przyniosły rozstrzygnięcia w pierwszej turze. Koczarian uzyskał 38,5 procent głosów, Demirczian 30,46 procent, Wazgen Manukian (kandydat ZND) 12,16 procent, Sergej Badalian (kandydat KPA) 10,93 procent, pozostali zaś kandydaci łącznie otrzymali niewiele ponad 7 procent głosów. W pierwszej turze frekwencja wyniosła 63,48 procent³⁸.

30 marca odbyła się druga tura wyborów pomiędzy dwoma kandydatami, którzy uzyskali najwyższe poparcie. Frekwencja istotnie wzrosła i wyniosła 68,14 procent. Zdecydowanie wygrał Koczarian, uzyskując 58,91 procent głosów, Demirczian uzyskał 40,12 procent³⁹.

Obserwatorzy Biura Instytucji Demokratycznych i Praw Człowieka (ODIHR⁴⁰) przy OBWE wskazywali na pewną poprawę jakości wyborów z 1998 roku w stosunku do wcześniejszych. Jednakże podkreślano występowanie w dalszym ciągu licznych nieprawidłowości i niezgodności z artykułem 7 Dokumentu Kopenhaskiego, określającego zasady uczciwych i wolnych wyborów. Wskazywano między innymi na przypadki fałszu kart do głosowania, rozbieżności w liczeniu głosów, obecności osób niepowołanych w lokalach wyborczych, prób zastrasza-

³⁴ Robert Koczarian (ur. 1954) był w latach 1991–1992 członkiem Rady Najwyższej RGK, w latach 1992–1994 przewodniczącym Komitetu Obrony Państwa i premierem RGK, a w latach 1994–1997 prezydentem RGK. Robert Kocharyan – biogram, The Government of the Republic of Armenia – strona oficjalna, www.gov.am/en/prime-ministers/info/99/ (stan na dzień 17.08.2010 r.).

³⁵ Levon Ter-Petrosian – biografia..., dz. cyt.

³⁶ Sergej Badalian, Aszot Blejan, Artaszeg Geghamian, Karen Demirczian, Hrant Chaczatrian, Wigen Chaczatrian, Parujr Hajrikian, Wazgen Manukian, Juri Mykyrtczian, Dawid Szahnazarian, Aram Sargsjan i Robert Koczarian. *Republic of Armenia Presidential Election March 16 and 30, 1998, Final report*, ODIHR, 9 April 1998, s. 4.

³⁷ Karen Demirczian (1932–1999), w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych komunistyczny I sekretarz Armeńskiej SRR, założyciel w 1988 roku i lider Ludowej Partii Armenii.

³⁸ „Elections Today. News from the International Foundation for Election Systems”, Summer 1998, Vol. 7, No. 4, published by the IFES, s. 26.

³⁹ Tamże.

⁴⁰ *Office for Democratic Institutions and Human Rights*.

nia wyborców, członków komisji wyborczej, jak też obserwatorów międzynarodowych. Podawano w wątpliwość bezstronność mediów publicznych podczas kampanii wyborczej, które wyraźnie faworyzowały Roberta Koczariana, przyznając mu więcej czasu i prezentując na jego temat więcej pozytywnych doniesień niż na temat konkurentów. Zwrócono uwagę na złe, wręcz „partyzanckie”, przygotowanie znacznej części lokali wyborczych i brak odpowiedniego przeszkolenia członków komisji wyborczych. W raporcie końcowym wezwano władze Armenii do podjęcia natychmiastowego dochodzenia w sprawie wszystkich rażących naruszeń prawa wyborczego⁴¹.

10 kwietnia 1998 roku nowym premierem został ponownie Armen Darbinian⁴². W kwietniu doszło też do spotkania prezydentów Koczariana i Alijewa w Moskwie, gdzie uzgodniono wznowienie negocjacji w sprawie Górskiego Karabachu. Zapoczątkowało ono regularne spotkania prezydentów Armenii i Azerbejdżanu w kolejnych latach⁴³. 24 listopada 1998 roku władze Armenii podpisały protokół zobowiązujący je do opracowywania nowej ordynacji wyborczej zgodnie ze wskazówkami OBWE.

Przed wiosennymi wyborami parlamentarnymi w 1999 roku władze podjęły wiele ważkich decyzji. 5 lutego 1999 roku przyjęto nową ordynację wyborczą, przewidującą wybieranie 131-osobowego parlamentu, podobnie jak wcześniej w systemie mieszanym, to znaczy 80 deputowanych wybieranych większością głosów w okręgach jednomandatowych, 51 deputowanych w formule proporcjonalnej w jednomandatowym okręgu obejmującym cały kraj, z list partyjnych. Niektóre jej rozwiązania oceniono jako kontrowersyjne, dlatego już 23 marca wniesiono do niej poprawki. Przyjęto, między innymi, iż 56 deputowanych wybieranych będzie w systemie proporcjonalnym w jednym ogólnokrajowym okręgu wyborczym spośród kandydatów na partyjnych listach wyborczych, a 75 deputowanych wybieranych będzie w systemie większościowym w jednomandatowych okręgach wyborczych⁴⁴.

⁴¹ *Final report on the presidential election in Armenia, 16 and 30 March 1998*, ODIHR, 9 April 1998, s. 1–21.

⁴² Armen Darbinian (ur. 1965), premier w latach 1993–1997. Armen Darbinian – biogram, The Government of the Republic of Armenia – strona oficjalna, www.gov.am/en/prime-ministers/info/91/ (stan na dzień 17.08.2010 r.).

⁴³ Rokowaniom przewodziła Mińska Grupa OBWE zrzeszająca 13 państw pod przewodnictwem USA, Rosji i Francji. Dotychczas proponowano następujące rozwiązania konfliktu: utworzenie autonomii Górskiego Karabachu w ramach Republiki Azerbejdżańskiej; utworzenie konfederacji Górskiego Karabachu i Azerbejdżanu oraz wymianę terytoriów między Azerbejdżanem a Armenią i Górskim Karabachem – był to tak zwany plan Paula Goble’a. Ormianie mieliby otrzymać korytarz łączący Armenię z Górskim Karabachem, a Azerbejdżan korytarz łączący z Nachiczewanem. W wyniku tego rozwiązania Armenia traciłaby kontakt graniczny z Iranem. Wszystkie propozycje były do tej pory odrzucane przez jedną bądź drugą stronę rokowań.

⁴⁴ Ordynacja Wyborcza Republiki Armenii, z dn. 5 lutego 1995 r., rozdział 19, art. 95 i 96; *Eastern Europe, Russia and the Central Asia 2004*, Unwin Rother Limited, London 2003, s. 75.

W maju aresztowano Wano Siradeghiana, byłego ministra spraw wewnętrznych i przewodniczącego ORO, partii stanowiącej zaplecze Lewona Ter-Petrosjana, podejrzanego o udział w szeregu morderstw politycznych z poprzednich lat. Po rozpoczętym w 2000 roku procesie udało mu się zbiec z kraju⁴⁵.

30 maja 1999 roku odbyły się wybory parlamentarne. Uczestniczyło w nich piętnaście partii i sześć sojuszy wyborczych partii. Frekwencja wyniosła 51,72 procent. Zwycięstwo odniósł antyprezydencki blok „Jedność” („*Miasnutjun*”), powstały z połączenia Republikańskiej Partii Armenii (RPA) (*Hajastani Hanrapetakan Kusakcutjun*) oraz Ludowej Partii Armenii (LPA) (*Hajastani Żoghowyrdakan Kusakcutjun*). Zdobył on 62 mandaty (w wyborach proporcjonalnych uzyskał 29 miejsc – 41,69 procent, w większościowych 33). Pozostałe ugrupowania uzyskały znacznie mniej mandatów. Drugą siłą została KPA, zdobywając 10 mandatów (w wyborach proporcjonalnych 8 mandatów – 12,09 procent – i 2 w większościowych). Dasznacy otrzymali 8 mandatów (odpowiednio 5 – 7,86 procent – i 3), Sojusz „Prawo i Jedność” („*Drawunk jew Miabutjun*”) 7 (6 – 7,96 procent – oraz 1), „Państwo Prawa” (*Orinac Jerkir*) 6 (4 – 5,37 procent – oraz 2), ZND 6 (4 – 5,26 procent – i 2). Pozostałe partie i kandydaci niezależni uzyskali 32 mandaty⁴⁶.

W ocenie międzynarodowych obserwatorów wybory parlamentarne w 1999 roku wykazały poprawę w zakresie wypełniania zaleceń OBWE. Wskazano, iż nowa ordynacja jest ulepszeniem dotychczasowego prawa wyborczego, choć wymaga jeszcze dalszych prac. Kampanię wyborczą oceniono jako spokojną i bez znaczących naruszeń przepisów. Przestrzegano wolności zrzeszania się i zgromadzeń oraz wolności słowa, nie odnotowano przypadków represji politycznych. Nie zauważono też istotnych naruszeń w sferze mediów, partiom politycznym zapewniono wolny i tani dostęp do miejsca w druku i do czasu emisji, relacje o partiach politycznych w państwowej telewizji i innych mediach uznano ogólnie za wyważone i neutralne. Wybory przeprowadzono generalnie w sposób spokojny i uporządkowany; zwrócono jednak także uwagę na występujące w dalszym ciągu kwestie problematyczne. Istotne obawy wzbudził brak przejrzystości w procedurach zbierania i weryfikacji podpisów na listach poparcia. Zalecono zmiany ordynacji wyborczej odnośnie do składu komisji wyborczych i statusu ich członków. Nadal znaczna liczba lokali wyborczych, około 10 procent, została negatywnie oceniona. Poruszono ponownie kwestię konieczności zagwarantowania głosującym żołnierzom braku nacisków ze

⁴⁵ Wano Siradeghian (ur. 1946), był członkiem Komitetu Karabach, w latach 1992–1996 ministrem spraw wewnętrznych, w 1996–1998 merem Erywania. Jest poszukiwany przez Interpol. Wanted SIRADEGHYAN Vano, INTERPOL – strona oficjalna, www.interpol.int/public/Data/Wanted/Notices/Data/2000/15/2000_17015.asp (stan na dzień 17.08.2010 r.).

⁴⁶ Central Electoral Commission of the Republic of Armenia, www.elections.am (stan na dzień 10.08.2010 r.); „Elections Today. News from the International Foundation for Election Systems”, September 1999, Vol. 8, No. 3, published by the IFES, s. 26; *History of Armenian Parliaments...*, www.parliament.am (stan na dzień 10.08.2010 r.).

strony przełożonych oraz kwestie obecności osób nieuprawnionych w lokalach wyborczych w trakcie głosowania i liczenia głosów, konieczności jasnych regulacji dotyczących obecności oraz interwencji w lokalach przedstawicieli MSW jak też innych służb bezpieczeństwa oraz pełnomocników kandydatów i bezstronnych obserwatorów⁴⁷.

W wyniku wyborów większość w parlamencie uzyskały ugrupowania antyprezydenckie. 10 czerwca 1999 roku na pierwszym posiedzeniu Zgromadzenia Narodowego drugiej kadencji przewodniczącym parlamentu został wybrany Karen Demirczian, przeciwnik polityczny urzędującego prezydenta, lider LPA. 11 czerwca premierem został inny przywódca antyprezydenckiej opozycji, Wazgen Sargsjan, lider RPA.

27 października 1999 roku opinią publiczną wstrząsnął atak terrorystyczny dokonany w armeńskim parlamencie. Pięciu zamachowców po wtargnięciu do gmachu zabiło z broni automatycznej 8 osób. Zginęli najważniejsi przedstawiciele opozycji przeciw Robertowi Koczarianowi – premier Wazgen Sargsjan oraz przewodniczący parlamentu Karen Demirczian, jak też 5 innych deputowanych, w tym trzech z LPA, jeden z RPA oraz jeden niezależny. Niektóre ośrodki informacyjne wskazywały na powiązania pomiędzy urzędującym prezydentem a terrorystami⁴⁸.

Zauważa się, iż wcześniejsze odsunięcie Ter-Petrosjana, a następnie osłabienie opozycji antyprezydenckiej w wyniku zamachu pozwoliły Koczarianowi na przejście z czasem pełni władzy. 2 listopada 1999 roku na nadzwyczajnym posiedzeniu parlamentarnym przewodniczącym Zgromadzenia Narodowego wybrano Armena Chaczatriana (ur. 1957). 3 listopada premierem został Aram Sargsjan (ur. 1961), młodszy brat zabitego premiera Wazgena Sargsjana (RPA). W maju 2000 roku jednak Koczarian usunął go ze stanowiska i powołał proprezydencki rząd z Andranikiem Margarianem (1951–2007) (RPA). W połowie roku prezydent wykorzystał podziały między RPA i LPA stanowiącymi większość antyprezydenckiego bloku „Jedność” i przekształcił go w partię prezydencką. Odsunął także od władzy weteranów wojny karabaskiej, którzy do tej pory stanowili jego zaplecze polityczne⁴⁹.

31 lipca 2002 roku dokonano ponownej regulacji w ordynacji wyborczej – zmieniono proporcje pomiędzy funkcjonującymi formułami wyboru deputowanych, to jest zwiększono do 75 liczbę deputowanych Zgromadzenia Narodowego wybieranych według formuły proporcjonalnej, a jednocześnie zmniejszono do 56 wybieranych według formuły większościowej.

⁴⁷ *Final report on the parliamentary election in Armenia, 30 May 1999*, ODIHR, Warsaw 30 July 1999, s. 3–30.

⁴⁸ Por. W. Laskowski, *Krew i ropa*, „Wprost” z dn. 7.11.1999 r., nr 884, s. 89; *Zabili, żeby było lepiej*, „Rzeczpospolita” z dn. 10.11.1999 r., s. 6.

⁴⁹ Por. Raport 2001 CZEŚĆ VI – KAUKAZ POŁUDNIOWY (ZAKAUKAZIE), Ośrodek Studiów Wschodnich, www.osw.waw.pl, (stan na dzień 6.09.2001 r.).

W 2003 roku wypadły w Armenii zarówno wybory prezydenckie, jak i parlamentarne. 19 lutego odbyła się pierwsza tura wyborów prezydenckich. O urząd głowy państwa ubiegało się 9 kandydatów, w tym Robert Koczarian oraz Stepan Demirczian – syn zabitego w 1999 roku Karena Demircziana. Frekwencja wyniosła 63,15 procent. Koczarian uzyskał najwięcej głosów – 49,5 procent, kolejny wynik zdobył Demirczian – 28,2 procent, następnie: Artaszeg Geghamian 17,6 procent, Aram Karapetian 2,9 procent. Pozostali kandydaci, w tym Wazgen Manukian i z ramienia Demokratycznej Partii Armenii (DPA) (*Hajastani Demokratsakan Kusakcutjun*) Aram Sargsjan, uzyskali łącznie 1,68 procent głosów⁵⁰.

W drugiej turze 5 marca frekwencja wyniosła 68,44 procent. Wygrał Robert Koczarian, którego poparło około 67,5 procent, jego rywala poparło około 32,5 procent wyborców⁵¹.

Opozycja oskarżyła władze o fałszerstwo wyników. Następnego dnia w Erywaniu zaczęły się wielotysięczne demonstracje popierające Demircziana. Trwały kilkanaście dni, ale bez zamieszek⁵².

Raport OBWE wskazał, iż ze względu na liczne rażące nieprawidłowości i nierówność warunków wyborczych dla kandydatów wybory dalekie były od międzynarodowych standardów demokratycznych wyborów. Wskazywano na złą atmosferę kampanii, w której nie brakowało zastraszania oraz różnych incydentów, niekiedy poważnych, zakłócających przebieg kampanii. Przed drugą turą doszło do aresztowania około 200 zwolenników opozycji, co naruszało zobowiązania OBWE i rezolucję Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy. Około 80 osób przetrzymywano przed dwa tygodnie, stosując tajne przesłuchania i nie pozwalając na skorzystanie z pomocy prawnej. Media publiczne ukazywały kandydatów tendencyjnie, faworyzując urzędującego prezydenta, nie zapewniając im też równego dostępu. Zwracano uwagę na nieprawidłowości zarówno podczas głosowania, jak i podczas liczenia głosów. Stwierdzono liczne przypadki fałszowania kart wyborczych⁵³.

Trybunał Konstytucyjny utrzymał w mocy wyniki wyborów, ale zaproponował, aby w kolejnym roku zorganizować referendum w celu pełnej legitymizacji rządów Roberta Koczariana. Ten propozycję odrzucił⁵⁴.

25 maja 2003 roku odbyły się kolejne w Armenii wybory parlamentarne. Frekwencja wyniosła 52,7 procent⁵⁵. Do udziału w wyborach Centralna Komisja

⁵⁰ Central Electoral Commission..., dz. cyt.

⁵¹ Tamże.

⁵² Por. *Prezydent wygrał*, „Gazeta Wyborcza” z dn. 7.03.2003 r., s. 16; *Prezydent Armenii ponownie wybrany*, „Gazeta Wyborcza – gazeta.pl” z 6.03.2003 r., www.gazeta.pl (stan na dzień 5.09.2003 r.).

⁵³ *Final report on the presidential election in Armenia, 19 February and 5 March 2003*, ODIHR, Warsaw 28 April 2003, s. 1–31.

⁵⁴ *World report: 2005 events of 2004*, Human Rights Watch, 2005, s. 342; *Armenia. Country Report. Freedom in the World*, 2010 Edition, Freedom House – serwis internetowy organizacji, www.freedomhouse.org (stan na dzień 5.09.2003 r.).

⁵⁵ Central Electoral Commission..., dz. cyt.

Wyborcza zakwalifikowała 17 partii i 4 bloki wyborcze. Łącznie wystartowało ponad 1000 kandydatów. Trzy ugrupowania wystawiły po ponad 100 kandydatów, najwięcej, aż 136, Sojusz Sprawiedliwości (*Ardarutjan Daszink*). W wyborach większościowych w 56 okręgach wystartowało 272 kandydatów⁵⁶.

W wyborach według formuły proporcjonalnej ustawowy próg 5 procent przekroczyło pięć partii i jeden blok wyborczy. Zdecydowane zwycięstwo odniosły partie popierające Roberta Koczariana. Najwięcej miejsc w parlamencie, mianowicie 33, zdobyła proprezydencka RPA Andranika Margariana (w wyborach proporcjonalnych uzyskał 23 miejsca – 23,66 procent, w większościowych 10). Na drugim miejscu znalazło się „Państwo Prawa”, uzyskując 19 mandatów (w wyborach proporcjonalnych 12 mandatów – 12,98 procent – i 7 w większościowych). Trzecią pozycję uzyskał opozycyjny Sojusz Sprawiedliwości Stepana Demircziana, zdobywając w wyborach proporcjonalnych 14 mandatów (13,7 procent głosów). Kolejne partie uzyskały mandatów: 11 (11,45 procent) Ormiańskie Zjednoczenie Rewolucyjne, to jest Dasznacy, 9 (8,91 procent) Partia „Jedność Narodowa” („*Az-gajin Miabanutjun*” *Kusakcutjun*) Artaszesa Geghamiana, 6 (5,67 procent) Zjednoczona Partia Pracy (ZPP) (*Miaworac Aszchatankajin Kusakcutjun*). Kandydaci partyjni zdobyli jeszcze 2 mandaty⁵⁷, a niepartyjni łącznie 37, co oznacza, iż na 56 okręgów w aż 37 wygrali kandydaci oficjalnie niezależni⁵⁸.

Jednocześnie z wyborami parlamentarnymi przeprowadzono referendum dotyczące kolejnych zmian w konstytucji. Ich dokonanie było warunkiem przyjęcia Armenii w styczniu 2001 roku do Rady Europy, która krytykowała nieproporcjonalne rozszerzenie uprawnień prezydenta dokonane we wcześniejszych latach⁵⁹. Przygotowany przez Roberta Koczariana pakiet zmian nie uzyskał jednak wystarczającego poparcia społecznego. Frekwencja wyniosła 51,96 procent. Różnica głosów „za” (559 687) w stosunku do przeciwnych (552 257) wyniosła 7 430, to jest 0,66 procent. Zauważa się, iż znacząca była liczba głosów nieważnych, aż 98 tysięcy⁶⁰. Władze zobowiązały się do przeprowadzenia w przyszłości kolejnego referendum.

Misja ODIHR wyraźnie zaznaczyła, iż wybory parlamentarne w 2003 roku istotnie odbiegały od międzynarodowych standardów demokratycznych wyborów. Podkreślono jednocześnie pewną poprawę w stosunku do niedawnych wyborów prezydenckich, między innymi lepszą atmosferę kampanii. Zastrzeżenia

⁵⁶ *Final report on the parliamentary election in Armenia, 25 May 2003*, ODIHR, Warsaw 31 July 2003, s. 11–12.

⁵⁷ Jeden przedstawiciel Partii Republiki należącej do Sojuszu Sprawiedliwości oraz jeden Ogólnormiańskiej Partii Robotniczej należącej do Ormiańskiego Zjednoczenia Rewolucyjnego.

⁵⁸ Central Electoral Commission..., dz. cyt.; „Elections Today. News from the International Foundation for Election Systems”, September 1999, Vol. 8, No. 3, published by the IFES, s. 24; *History of Armenian Parliaments...*, dz. cyt.

⁵⁹ A. Zakarian, R. Khachatryan, *Armenian Referendum 'Slated For This Summer'*, Human Rights in Armenia – serwis internetowy, 25 April 2005, www.hra.am (stan na dzień 12.08.2010 r.).

⁶⁰ Central Electoral Commission..., dz. cyt.

dotyczyły niekonsekwentnego i wybiórczego stosowania przepisów w zakresie rejestracji kandydatów i ugrupowań, obecności osób niepowołanych w lokalach wyborczych, przypadków fałszowania wyników wyborów, zastraszania obserwatorów i przedstawicieli komitetów, braku pociągania do odpowiedzialności sprawców naruszeń prawa. Wskazano równocześnie na niezależność i obiektywizm Trybunału Konstytucyjnego, który po rozpatrzeniu skarg, w przypadku dwóch okręgów, gdzie doszło do poważnych nieprawidłowości, zalecił ponowne przeprowadzenie wyborów⁶¹.

W lutym 2004 roku rozpoczęły się opozycyjne demonstracje żądające ustąpienia prezydenta, który nie przeprowadził referendum legitymizującego jego władzę zgodnie z propozycją Trybunału Konstytucyjnego. Działania przeciw uczestnikom wieców rozpoczęła prokuratura, uznając je za nielegalne. Kryzys pogłębił się wraz z bojkotem uczestnictwa w pracach parlamentu partii opozycyjnych. W protestach w kwietniu w Erywaniu uczestniczyło, według różnych danych, od kilku do kilkudziesięciu tysięcy osób⁶². Demonstracje zostały brutalnie rozprędkowane przez policję. W rozwiązanie konfliktu zaangażowało się Zgromadzenie Parlamentarne Rady Europy, które 14 czerwca wysłało misję obserwacyjną do Armenii⁶³.

3 października 2005 roku prezydent Armenii ogłosił ponowne referendum w sprawie projektu poprawek do konstytucji przyjętych przez Zgromadzenie Narodowe wynikających z zaleceń Rady Europy. Referendum regulowało obok konstytucji także ustawę o referendum i ordynację wyborczą. Nowe zapisy wydłużyły kadencję Zgromadzenia Narodowego do 5 lat. Określały też, iż akty prawne poddane pod referendum uznaje się za zatwierdzone, jeśli poparło je pięćdziesiąt procent uczestniczących wyborców, ale nie mniej niż jedna trzecia z liczby zarejestrowanych wyborców. Referendum odbyło się 27 listopada 2005 roku. Frekwencja wyniosła 56,3 procent. Zmiany poparło aż 93 procent głosujących, przeciwnych było niecałe 7 procent⁶⁴.

⁶¹ Ostatecznie ponowne wybory większościowe 14–15 czerwca odbyły się w 3 okręgach. *Final report on the parliamentary election in Armenia, 25 May 2003*, ODIHR, Warsaw 31 July 2003, s. 3–26; *Wybory w Armenii poniżej standardów międzynarodowych – OBWE*, „Gazeta Wyborcza – gazeta.pl” z dn. 26.05.2003 r., www.gazeta.pl (stan na dzień 5.09.2003 r.).

⁶² *Армянская оппозиция требует отставки президента*, РИА „НОВОСТИ” z dn. 10.04.2004 r., rian.ru (stan na dzień 21.10.2010 r.).

⁶³ *Генпрокуратура Армении возбудила уголовное дело против незаконных действий оппозиции на митингах*, РИА „НОВОСТИ” z dn. 01.04.2004 r., rian.ru (stan na dzień 21.10.2010 r.); *Партии правящей коалиции в Армении отказались участвовать в очередном заседании парламента*, РИА „НОВОСТИ” z dn. 12.04.2004 r., rian.ru (stan na dzień 21.10.2010 r.); *В Армении пройдет митинг в защиту прав человека*, РИА „НОВОСТИ” z dn. 15.04.2004 r., rian.ru (stan na dzień 21.10.2010 r.); *World report: 2005 events of 2004*, Human Rights Watch, 2005, s. 342; *Armenia. Country Report. Freedom in the World, 2010 Edition*, Freedom House – serwis internetowy organizacji, www.freedomhouse.org (stan na dzień 5.09.2003 r.).

⁶⁴ Central Electoral Commission..., dz. cyt.; *SCCE/ODIHR needs assessment mission report of constitutional referendum in Republic of Armenia, 27 November 2005*, ODIHR, Warsaw 10 November 2005, s. 1–5.

W 2007 roku, niedługo przed wyborami, doszło do niespodziewanej zmiany na fotelu szefa rządu. 25 marca zmarł na zawał serca premier Andranik Margarian. 4 kwietnia funkcję tę objął Serż Sargsjan⁶⁵.

12 maja 2007 roku odbyły się według znowelizowanej ordynacji wyborczej wybory parlamentarne. Nowe regulacje zwiększyły liczbę mandatów do uzyskania w wyborach proporcjonalnych w jednym okręgu ogólnokrajowym do 90, jednocześnie zmniejszając liczbę mandatów pochodzących z wyborów większościowych w okręgach jednomandatowych do 41.

Frekwencja wyniosła 59,98 procent. Do udziału w wyborach Centralna Komisja Wyborcza zakwalifikowała 22 partie i 1 blok wyborczy. W okręgach jednomandatowych startowało 119 kandydatów⁶⁶.

W wyborach według formuły proporcjonalnej próg 5 procent przekroczyło 5 partii. Najwięcej deputowanych, aż 63, wprowadziła do parlamentu Republikańska Partia Armenii (w wyborach proporcjonalnych 41 – 33,91 procent, w większościowych 22), partia Serża Sargsjana. Drugą liczbę mandatów zdobyła Partia „Kwitnąca Armenia” („*Bargawadz Hajastan*” *Kusakcutjun*), mianowicie 25 (odpowiednio 18 – 15,13 procent – i 7). Następne w kolejności były: OZR (Dasznacy) 16 (15,16 procent), „Państwo Prawa” 10 (8 – 7 procent – i 2), Partia Dziedzictwo (*Żarrangutiun Kusakcutiun*) 7 (6 procent), Partia „Przymierze” („*Daszink*” *Kusakcutiun*) 1. Kandydaci oficjalnie niepartyjni zdobyli 9 mandatów⁶⁷.

Większość w parlamencie uzyskały partie proprezydenckie, z RPA na czele. 7 czerwca 2007 roku na stanowisko premiera ponownie został powołany Serż Sargsjan⁶⁸. Deputowani opozycyjnych Dziedzictwa i „Państwa Prawa” nie uczestniczyli w sesji inauguracyjnej w oczekiwaniu na decyzję Trybunału Konstytucyjnego.

Obserwatorzy zagraniczni wskazywali generalnie na poprawę jakości wyborów w porównaniu z wcześniejszymi, zarówno ogólnej atmosfery wyborczej,

⁶⁵ Serż Sargsjan (ur. 1954, w Stepanakercie) był w latach 1989–1993 przewodniczącym Komisji Sił Samoobrony Republiki Górskiego Karabachu, następnie, między innymi: szefem Departamentu Bezpieczeństwa Narodowego Armenii (1995–1996), ministrem bezpieczeństwa narodowego i spraw wewnętrznych (1996–1999), ministrem bezpieczeństwa narodowego (1999), dwukrotnie ministrem obrony Armenii (1993–1995 i 2000–2007). Serzh Sargsyan – biogram, The Government of the Republic of Armenia – strona oficjalna, www.gov.am/en/prime-ministers/info/77/ (stan na dzień 17.08.2010 r.).

⁶⁶ Central Electoral Commission..., dz. cyt.; *Final report on the parliamentary election in Armenia, 12 May 2007*, ODIHR, Warsaw 10 September 2007, s. 1–32.

⁶⁷ Central Electoral Commission..., dz. cyt.; *Election Guide – Democracy assistance & elections news from the Consortium for Elections and Political Process Strengthening (CEPPS)*, www.electionguide.org/election.php?ID=1108 (stan na dzień 10.08.2010 r.); *Observation of the parliamentary elections in Armenia (12 May 2007)*. Report, „Parliamentary Assembly, Working Papers” 2007 Ordinary Session (Third Part), 25–29 June 2007, Vol. 6, Council of Europe, s. 177.

⁶⁸ Serzh Sargsyan – biogram, The Government of the Republic of Armenia – strona oficjalna, www.gov.am/en/prime-ministers/info/77/ (stan na dzień 17.08.2010 r.).

jak i w zakresie spełnienia norm międzynarodowych w trakcie kampanii i głosowania, niemniej odnotowano pewne nieprawidłowości, między innymi niejasności z finansowaniem kampanii, przypadki obecności osób niepowołanych w lokalach wyborczych, kupowania głosów, podwójnego głosowania, fałszowania głosów, problemów z ich liczeniem. Dały one podstawę do zakwestionowania wyników wyborów przez opozycję, ale Trybunał Konstytucyjny podtrzymał je pomimo uznania wielu nieprawidłowości⁶⁹.

Po ukonstytuowaniu się nowego parlamentu, od jesieni 2007 roku ujawnił się stopniowy wzrost napięcia związany ze zbliżającymi się przyszłorocznymi wyborami prezydenckimi. Niepokój wzbudzały przypadki nękania przez policję działaczy opozycji i ograniczania wolności mediów⁷⁰.

Wybory na prezydenta republiki odbyły się 19 lutego 2008 roku. Wzięło w nich udział 9 kandydatów: Artur Baghdasarian, Artaszeg Geghamian, Tigran Karapetian, Aram Harutiunian, Wahan Howhannesjan, były premier Wazgen Manukian, Arman Melikian oraz premier Serż Sargsjan i były prezydent Lewon Ter-Petrosjan. Frekwencja wyniosła około 70 procent. Zdecydowanie, gdyż już w pierwszej turze, wygrał Sargsjan, uzyskując 52,8 procent głosów. Znaczące poparcie mieli też Ter-Petrosjan – 21,5 procent – oraz były przewodniczący Zgromadzenia Narodowego Artur Baghdasarian – 16,69 procent. Pozostali kandydaci łącznie uzyskali mniej niż 10 procent głosów⁷¹.

Misja ODIHR ogólnie uznała wybory za odbiegające od przyjętych norm wyborów demokratycznych. Wynikało to przede wszystkim ze stronniczości i braku woli czynników oficjalnych do właściwego realizowania przepisów prawnych. Podkreślano brak publicznego zaufania do procesu wyborczego. Zwrócono uwagę na szereg nieprawidłowości, zarówno w czasie kampanii, jak i głosowania. Kwestionowano zwłaszcza niezależność administracji wyborczej, równość szans i bestronność mediów podczas kampanii, przejrzystość procesu liczenia głosów oraz skuteczność procedur skarg i odwołań. Odnotowano też takie nieprawidłowości, jak próby zastraszania wyborców oraz komisji podczas wyborów i manipulowania nimi, akty przemocy wobec uczestników kampanii, manipulacje kartami i protokołami wyborczymi. Zastrzeżenia wzbudziły w niektórych okręgach niemal stuprocentowa frekwencja oraz znacznie wyższa niż gdzie indziej liczba głosów uznanych za nieważne⁷², jakkolwiek społeczność międzynarodowa, w tym Komisja Europejska, uznały wybory za generalnie spełniające wymogi demokratyczności i wiążące.

⁶⁹ *Final report on the parliamentary election in Armenia, 12 May 2007*, ODIHR, Warsaw 10 September 2007, s. 1–33; *World report: 2008 events of 2007*, Human Rights Watch, 2008, s. 357–362.

⁷⁰ *World report: 2008 events of 2007...*, dz. cyt., s. 358–359.

⁷¹ Central Electoral Commission..., dz. cyt.; *Final report on the presidential election in Armenia, 19 February 2008*, ODIHR, Warsaw 30 May 2008, s. 3–33.

⁷² *Final report on the presidential election in Armenia, 19 February 2008*, ODIHR, Warsaw 30 May 2008, s. 1–33.

Kandydaci opozycyjni wnieśli skargi do Trybunału Konstytucyjnego na przebieg i wynik wyborów, który jednak je odrzucił ze względów proceduralnych. Lewon Ter-Petrosjan już następnego dnia po wyborach uznał je za sfałszowane i wezwał zwolenników do publicznego protestu. 21 lutego w centrum Erywania rozpoczęły się wielotysięczne⁷³ demonstracje domagające się powtórzenia wyborów. Do początku marca przebiegały generalnie w spokojnej atmosferze; czynniki oficjalne określiły je jednak jako próbę bezprawnego przejęcia władzy, równocześnie próbując pozyskać poparcie pozostałych kandydatów. 1 marca rozpoczęły się starcia pomiędzy protestującymi i siłami porządkowymi, a więc policją i ściągniętym do miasta wojskiem. W ich wyniku około 8 osób zginęło, a 130 zostało rannych. W Erywanii wprowadzono stan wyjątkowy, który odwołano dopiero 21 marca. 106 osób zatrzymano i postawiono im zarzuty⁷⁴.

21 marca doszło do sformowania koalicyjnego rządu, który poparły wszystkie parlamentarne siły poza Partią „Dziedzictwo”. 9 kwietnia zaprzysiężono Serża Sargsjana na prezydenta. Jednak w ocenie niektórych podmiotów międzynarodowych wiarygodność instytucji demokratycznych w Armenii została nadszarpnięta. Wskazuje się ponadto na działania władz ograniczające prawa obywatelskie, między innymi wolność zgromadzeń i wolność słowa⁷⁵.

Ogólny ogląd przebiegu wyborów parlamentarnych i prezydenckich w Armenii od rozpoczęcia procesu transformacji ustrojowej na początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku pozwala sformułować następujące spostrzeżenia:

1) Przez ostatnie dwie dekady Armenia poczyniła istotne postępy w zakresie dostosowywania prawa wyborczego do standardów międzynarodowych i poprawy jakości wyborów w sferze regulacji prawnych oraz techniczno-administracyjnej. Jednakże w obrazie praktyki wyborczej zauważa się brak pełnej niezawisłości sądownictwa, uczciwej i kompetentnej administracji wyborczej, ukierunkowania na urzeczywistnianie wizji wolnych wyborów oraz ogólnej akceptacji przez społeczność polityczną demokratycznych reguł gry, co uznaje się za ważne elementy i przesłanki stanowiące istotę wolnych wyborów⁷⁶. Po-

⁷³ Według różnych szacunków uczestniczyło w nich od 30 do 100 tysięcy osób. M. Collin, *Thousands occupy Armenia square*, BBC News, z dn. 22.02.2008 r., news.bbc.co.uk (stan na dzień 10.08.2010 r.); *Armenian president declares state of emergency*, CNN World, z dn. 1.03.2008 r., articles.cnn.com (stan na dzień 10.08.2010 r.).

⁷⁴ *Armenia declares emergency rule*, BBC News, z dn. 1.03.2008 r., news.bbc.co.uk (stan na dzień 10.08.2010 r.); *Eyewitness: Violence erupts in Yerevan*, BBC News, z dn. 1.03.2008 r., news.bbc.co.uk (stan na dzień 10.08.2010 r.); *Final report on the presidential election in Armenia, 19 February 2008*, ODIHR, Warsaw 30 May 2008, s. 26–28; *Democracy on Rocky Ground: Armenia's Disputed 2008 Presidential Election, Post-Election Violence, and the One-Sided Pursuit of Accountability*, Human Rights Watch, 2009, s. 12–36.

⁷⁵ G. Gogia, *Armenia after the Election*, Human Rights Watch, www.hrw.org (stan na dzień 10.08.2010 r.); *Armenia. Country Report. Freedom in the World...*, dz. cyt.

⁷⁶ G. Kruszeń, dz. cyt., ss. 17, 68.

wtarzające się różnorodne nieprawidłowości podczas wyborów w mniejszej lub większej mierze podają w wątpliwość ich uczciwość. Liczne demonstracje i zarzuty o fałszowanie wyborów są w znacznym stopniu efektem braku publicznego zaufania do uczciwości procesu wyborczego, jak też niemożności czy nieskuteczności odwołań. Wątpliwości budzą też intencje częstych zmian ordynacji wyborczej, między innymi w kontekście ograniczania mandatów pozyskiwanych według formuły większościowej, gdyż – jak się zauważa – liczba kandydatów niezależnych wybranych do parlamentu spadła z kilkudziesięciu do kilku (45 w 1995 roku i 37 w 2003 roku, a 9 w 2007 roku).

2) Wskazane elementy deprecjonujące demokratyczność dotychczasowych wyborów wynikają generalnie z dążeń autorytarnych ormiańskich elit władzy. Objawiają się one nie tylko stronniczością i brakiem woli właściwego realizowania przepisów prawnych oraz różnego rodzaju manipulacjami podczas procesu wyborczego, ale także, poza okresami wyborczymi, między innymi w próbach naruszania zasady równowagi i niezależności władz oraz ograniczania czy łamanie praw i swobód obywatelskich. Zauważa się też, iż istotną rolę w praktyce politycznej Armenii odgrywają nieformalne powiązania i wpływy, co uznaje się za ważny czynnik hamujący demokratyzację państwa. Znamienne, że niezależnie od wszelkich działań czynników oficjalnych, dostosowujących przepisy prawa do wymogów międzynarodowych, od 2003 roku notuje się stały wzrost poziomu korupcji w Armenii, także w stosunku do innych krajów regionu⁷⁷.

Konkludując, można stwierdzić, iż wobec licznych barier natury politycznej hamujących proces demokratyzacji w Armenii kraj ten po dwudziestu latach od rozpoczęcia transformacji systemowej wciąż jest daleko od zrealizowania modelu ustroju demokratycznego według wzorów liberalnych demokracji zachodnich. Obecną rzeczywistość ustrojową w Armenii można określić jako semidemokrację.

⁷⁷ Tabela 1. Miejsce Armenii w rankingu poziomu korupcji państw świata według Transparency International (im odleglejsze miejsce, tym większy poziom korupcji)

Rok	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Miejsce wśród krajów	78	82	88	93	99	109	120	123

Tabela 2. Miejsce Armenii w rankingu poziomu korupcji wśród krajów regionu (Wschodnia Europa i Środkowa Azja) według Transparency International (im odleglejsze miejsce, tym większy poziom korupcji)

Rok	2006	2007	2008	2009	2010
Miejsce wśród krajów	7	8	10	10	12

Ogólna liczba krajów – 20.

Źródło: Transparency International's Corruption Perceptions Index, 2003–2010, Transparency International – strona oficjalna, www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/cpi (stan na dzień 10.08.2010 r.).

Bibliografia

- Armenia. *A Country Study*, Federal Research Division, Kessinger Publishing, 2004.
- Bañbor J., Berny J., Kuziel D., *Konflikty na Kaukazie*, DSW MON, Warszawa 1997.
- Co wydarzyło się w Armenii? Wybór z ormiańskiej publikacji niezależnej. *Zeszyt 2.*, Warszawa 1989.
- Democracy on Rocky Ground: Armenia's Disputed 2008 Presidential Election, Post-Election Violence, and the One-Sided Pursuit of Accountability*, Human Rights Watch, 2009.
- Eastern Europe, Russia and the Central Asia 2004*, Unwin Rother Limited, London 2003.
- „Elections Today. News from the International Foundation for Election Systems”, October 1995, Vol. 5, No. 3, published by the International Foundation for Election Systems (IFES).
- „Elections Today. News from the International Foundation for Election Systems”, Fall 1996, Vol. 6, No. 3, published by the IFES.
- „Elections Today. News from the International Foundation for Election Systems”, Summer 1998, Vol. 7, No. 4, published by the IFES.
- „Elections Today. News from the International Foundation for Election Systems”, September 1999, Vol. 8, No. 3, published by the IFES.
- Encyclopedia of World Constitutions*, ed. Gerhard Robbers, Infobase Publishing, New York 2007.
- Encyklopedia geograficzna świata. Azja*, Wydawnictwo OPRES, Kraków 1998, t. VI.
- Final report on the presidential election in Armenia, 22 September 1996*, Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR).
- Final report on the presidential election in Armenia, 16 and 30 March 1998*, ODIHR, 9 April 1998.
- Final report on the parliamentary election in Armenia, 30 May 1999*, ODIHR, Warsaw 30 July 1999.
- Final report on the presidential election in Armenia, 19 February and 5 March 2003*, ODIHR, Warsaw 28 April 2003.
- Final report on the parliamentary election in Armenia, 25 May 2003*, ODIHR, Warsaw 31 July 2003.
- Final report on the parliamentary election in Armenia, 12 May 2007*, ODIHR, Warsaw 10 September 2007.
- Final report on the presidential election in Armenia, 19 February 2008*, ODIHR, Warsaw 30 May 2008.
- Fischer S., Sahay R., *Gospodarki transformacji po dziesięciu latach*, [w:] *Po dziesięciu latach – transformacja i rozwój w krajach postkomunistycznych*, pod red. J. Nenemana, Centrum Analiz Społeczno-Ekonomicznych, Warszawa 2000.
- Herzig E., *History*, [w:] *Eastern Europe and the Commonwealth of Independent States 1999*, Europa Publications Limited, London 1998.
- Huntington S., *Trzecia fala demokratyzacji*, przeł. A. Dziurdzik, PWN, Warszawa 1995.
- Kruszeń G., *Standardy prawne wolnych wyborów parlamentarnych*, Temida 2, Białystok 2007.
- Laws on religion and the state in post-communist Europe*, ed. W. Cole Durham Jr., S. Ferrari, Leuven 2004.
- Leksykon państw świata '94/95*, Wydawnictwo Kronika, Warszawa 1994.

- Marciniak T., Nieczuja-Ostrowski P., *Położenie międzynarodowe Armenii: uwarunkowania i perspektywy*, [w:] *Region Kaukazu w stosunkach międzynarodowych*, pod red. K. Iwańczuka i T. Kapuśniaka, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2008.
- Maryański A., *Związek Radziecki. Zarys geografii ekonomicznej regionów*, PWE, Warszawa 1979, wyd. II zaktualizowane.
- Observation of the parliamentary elections in Armenia (12 May 2007). Report*, „Parliamentary Assembly, Working Papers” 2007 Ordinary Session (Third Part), 25–29 June 2007, Vol. 6, Council of Europe.
- Panossian R., *The Irony of Nagorno-Karabakh: Formal Institutions versus Informal Politics*, [w:] *Ethnicity and territory in the former Soviet Union: regions in conflict*, ed. J. Hughes and G. Sasse, Routledge Ed., London 2002.
- Republic of Armenia Presidential Election March 16 and 30, 1998, Final report*, ODIHR, 9 April 1998.
- Sartori G., *Teoria demokracji*, PWN, Warszawa 1998.
- Świętochowski T., *Azerbejdżan*, Wydawnictwo TRIO, Warszawa 2006.
- World report: 2005 events of 2004*, Human Rights Watch, 2005.
- World report: 2008 events of 2007*, Human Rights Watch, 2008.

Netografia

- BBC News, news.bbc.co.uk
- Central Electoral Commission of the Republic of Armenia, www.elections.am
- CNN World, articles.cnn.com
- Election Guide – Democracy assistance & elections news from the Consortium for Elections and Political Process Strengthening (CEPPS), www.electionguide.org
- Freedom House – serwis internetowy organizacji, www.freedomhouse.org
- „Gazeta Wyborcza – gazeta.pl”, www.gazeta.pl
- The Government of the Republic of Armenia – strona oficjalna, www.gov.am
- Human Rights in Armenia – serwis internetowy, www.hra.am
- Human Rights Watch, www.hrw.org
- Inter-Parliamentary Union – serwis internetowy, www.ipu.org
- INTERPOL – strona oficjalna, www.interpol.int
- Levon Ter-Petrosian for President, strona internetowa, www.levonpresident.am
- National Assembly of the Republic of Armenia – strona oficjalna, www.parliament.am
- National Statistical Service of the Republic of Armenia, www.armstat.am
- National Statistics Office of Georgia, ww.geostat.ge
- Ośrodek Studiów Wschodnich, www.osw.waw.pl
- Ośrodek Studiów Wschodnich, uxa.osw.waw.pl
- The State Statistical Committee of Azerbaijan Republic, www.azstat.org
- Transparency International – strona oficjalna, www.transparency.org
- PIA „НОВОСТИ”, rian.ru

Summary

Democracy in Armenia in the context of parliamentary and presidential elections

The article shows the democracy process in Armenia, based on the analysis of parliamentary and presidential elections from the transformation in the early 90's of the 20th century until the present day. As a post-Soviet state, Armenia has been faced with numerous obstacles in this process, and subsequent elections in her territory are marked by numerous irregularities and diverges from the western democracy standards. The article shows the complexities of the situation of this state, especially the question of Nagorno-Karabakh. There is progress in the adaptation of the Armenian election law to international standards and yet there is a lack of public trust in the honest elections. In general, actions which undermine the democratic elections stem from the autocratic leadership style of Armenian authorities. The present regime in Armenia can be described as semi-democratic.